

<< La perspectiva de gènere als estudis de Dret de la Universitat Pompeu Fabra >>

Facultat de Dret
PlaQUID 2014-2015

Maria Ginard Rodríguez
Ivan Sierra Romera

1. Introducció

Durant el curs 2013-2014 la Facultat de Dret va publicar els resultats del projecte d'innovació docent "Realització d'un estudi comparatiu per a la identificació de bones pràctiques docents en l'ensenyament del Dret". En el seu marc, la incorporació de la perspectiva de gènere es va destacar com "una variable necessària en el contingut de les assignatures impartides" (Sánchez, 2014), degut al grau de desconeixement del contingut d'aquesta perspectiva com la limitada presència d'aquesta a la docència impartida per les diferents assignatures del Grau.

És evident que el Dret juga un paper central pel que fa a l'ordenament de la realitat social. Tanmateix, el gènere és una part fonamental d'aquest mateix ordre, en la mesura en que estableix pautes de comportament i anticipació, ordenant els processos socials més comuns i configurant les principals organitzacions socials, com el dret en sí mateix (Lorber, 1994). De fet, algunes veus han arribat a assenyalar el Dret com la major arma per assolir l'exclusió de les dones (Sevilla, 2005) o el millor aliat del patriarcat (López, 1999).

És per això que la inclusió d'una perspectiva de gènere en la docència del Grau en Dret és fonamental en diversos aspectes. En primer lloc, després de la implementació del Pla Bolonya, fa necessària la inclusió dels conceptes de igualtat entre homes i dones en tots els estudis impartits a la universitat (Menéndez i Germán, 2012). En segon lloc, la inclusió d'aquesta perspectiva és clau per assolir una política de igualtat plena a nivell institucional, així com per desenvolupar les aptituds dels i les estudiants pel que fa al seu raonament crític, el seu compromís ètic i la seva capacitat d'anàlisi de la problemàtica social.

En línia amb altres treball desenvolupats en el si de la Universitat Pompeu Fabra com els document "Fins a on hem arribat? L'estructura de gènere de a la UPD" o "Introducció de la perspectiva de gènere en la docència del Grau en Ciències Polítiques i de l'Administració", la principal intenció d'aquest informe és **identificar el grau d'incorporació de la perspectiva de gènere en la docència de les diferents assignatures del Grau en Dret** i, per tant, servir com a primer pas per identificar pràctiques, idees i projectes que permetin millorar el Grau pel que fa a aquests aspectes.

Per tal d'assolir aquest objectiu, s'han combinat diferents tècniques qualitatives i quantitatives en diferents etapes del projecte. En els propers apartats, per tant, aquest document introduïra els resultats extrets de cadascuna d'aquestes parts. En primer lloc, s'introduirà l'anàlisi documental dels diferents plans docents de les assignatures que han constituït el Grau en Dret durant el curs 2014-2015. Seguidament, s'analitzaran els resultats de les enquestes personals que es va realitzar a una mostra de l'alumnat del Grau durant l'últim trimestre del curs acadèmic pel que fa a la perspectiva de gènere i les seves percepcions sobre la docència junt amb les principals conclusions extretes dels *focus groups* organitzats amb la mateixa finalitat. En últim lloc, l'informe inclourà els resultats d'una enquesta distribuïda al professorat en referència als seus mètodes i el contingut de la seva docència.

2. Estudi dels plans docents del Grau en Dret

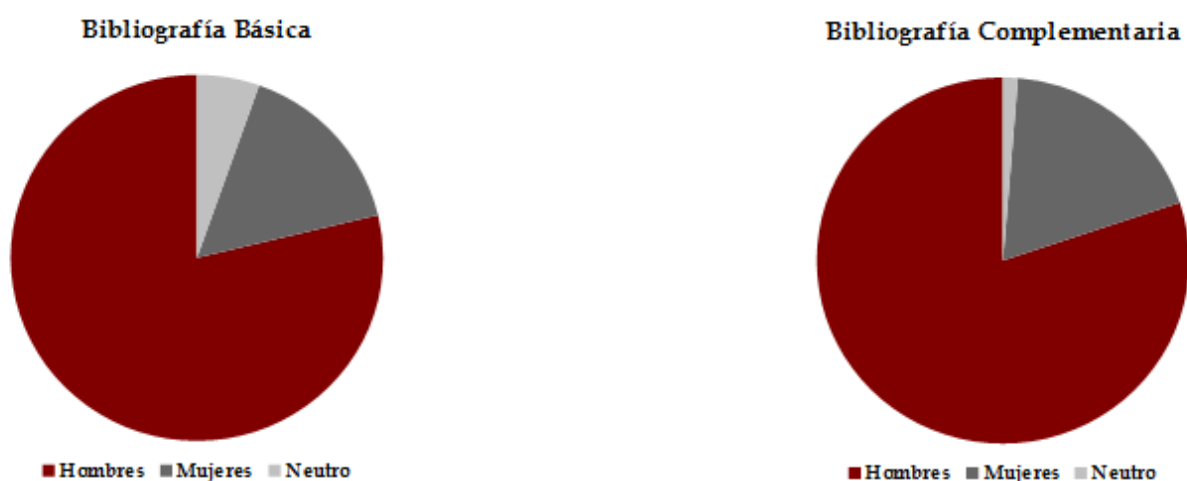
Els plans docents són la carta de presentació de qualsevol assignatura i, per tant, un dels majors indicadors del grau d'integració de la perspectiva de gènere en el conjunt de l'ensenyança oferta durant el grau. Per aquest motiu, la primera fase del projecte es va centrar en l'anàlisi documental de les 74 assignatures que integren el Grau en Dret durant el curs 2014-2015.

En termes generals, l'estudi d'aquests documents busca identificar tres indicadors claus: la distribució d'autors i autores dins la bibliografia transmesa als alumnes com a base del seu estudi, els mètodes i formulacions utilitzats per a la citació d'aquestes fonts, i el volum de continguts dedicats al gènere o aspectes relacionats amb aquesta matèria dins els estudis de dret.

2.1. Contingut bibliogràfic

Els 74 plans docents analitzats inclouen un total de 1.413 referències, 720 de caràcter bàsic o obligatori per 693 de caràcter complementari. Si bé es cert, tal i com es puntualitza en alguns dels plans, que el conjunt de referències transmeses a l'alumnat no sempre es reflecteix al cent per cent en aquests documents i poden ser distribuïts a posteriori en el transcurs de les classes magistrals, seminaris o mitjançant l'Aula Global, el nombre de referències totals sembla suficient per poder inferir algunes observacions significatives.

Com es pot observar al Gràfic 1, la distribució d'autors i autores es troba lluny de ser proporcional o igualitària. Pel que respecta a la bibliografia bàsica pel conjunt d'assignatures, el 79% de les referències estan formades per autors, mentre que les autores representen tan sols un 16% d'aquestes. En el mateix sentit, el percentatge d'autors ascendeix al 80% en el cas de la bibliografia complementaria, mentre que la distribució d'autores es situa en el 19%.

Gràfic 1 - Distribució de referències per gènere (en %)¹

Aquestes dades posen de relleu un notable biaix androcèntric en el contingut bibliogràfic dels plans docents. Precisament, l'exclusió de les dones en l'àmbit literari ha estat quelcom ressaltat per diferents autores i autors representatius de la teoria crítica de la literatura com un dels principals instruments per perpetuar i reproduir un sistema de coneixement centrat en la figura masculina (Tyson, 2006).

Un estudi en deteniment dels continguts d'aquests documents permet ressaltar l'existència d'un espai amb un clar potencial de millora en aquest sentit. Pel que fa a la bibliografia bàsica o obligatòria (la nomenclatura canvia en funció de cada document), 34 de les 74 assignatures no inclouen cap dona en aquest apartat. En les assignatures que inclouen un apartat complementari, per norma general més extens que l'anterior, aquesta xifra es situa en la meitat, 15. Si unim ambdós apartats, un total de set assignatures no inclouen cap referència no masculina en el seus plans docents.

En termes generals, només dos mòduls compten amb més autores que autors en la seva bibliografia bàsica, mentre que tan sols un presenta una situació d'igualtat numèrica (un autor i una autora). Com es pot observar al Gràfic 2, els plans docents sense cap dona entre les seves referències són la majoria en ambdós apartats, seguits per aquelles assignatures que inclouen entre un 15 i un 30% de referències encapçalades o formades per dones. Només una part mínima inclouen més de un 30% de treballs d'aquestes característiques, mentre que una part molt marginal

1 Tots els gràfics d'aquest apartat són d'elaboració pròpia a partir dels plans docents del Grau en Dret.

inclou més del 50%.

Proporció dones - Bibliografia Bàsica

■ Cap dona ■ 0-15% ■ 15-30% ■ Més 30% ■ Més 50%

Proporció dones - Bibliografia Complementària

■ Cap dona ■ 0-15% ■ 15-30% ■ Més 30% ■ Més 50%

Gràfic 2 - Proporció de dones sobre el total de fonts bibliogràfiques (en %)

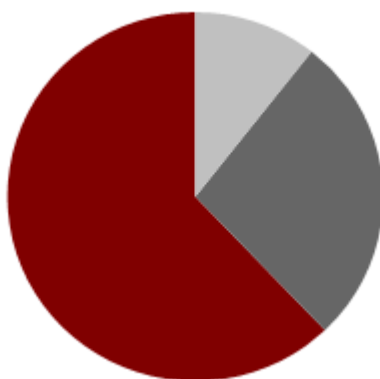
2.2. Estils de citació

El llenguatge i les formes escrites han al llarg de la història un eina emprada per perpetuar determinats ordres socials (Rojas, 2005). Tot i situar-se en un marc molt més ampli i complexe en quant al seu pensament i objectius, una de les majors reivindicacions del feminisme ha estat la lluita contra el silenciament de les dones. Per aquesta raó, és important identificar tots aquells processos i mecanismes que reproduïxen aquesta situació (De Vault, 1999).

En aquest sentit, tal i com es destacava en l'informe de la facultat de ciències polítiques encapçalat per Tània Verge, "la pràctica estesa d'acompanyar el cognom de la inicial del nom de les fonts citades, però no el nom sencer, oculta la presència de les dones entre els referents d'autoritat" (Verge et al. 2014). Com es pot observar en el Gràfic 3, una gran majoria dels plans docents del Grau en Dret fan ús d'aquests tipus de citació, ajudant de manera inconscient però directa a l'assimilació i identificació del camp acadèmic com quelcom destinat als homes, fet que s'accentua amb l'ús notablement superior de referències masculines en els mateixos plans.

D'un total de 74 assignatures, el 55% (41 plans docents) fan servir un estil de citació que no inclou els noms de pila dels autors i autores. Per contra, només 18 d'aquests plans (el 24%) compten amb una citació completa que inclou totes les dades d'autoria.

Tipo de Bibliografia

■ No completa ■ Completa ■ Completa con errores

Gràfic 3 - Estil de citació usat en el conjunt de plans docents (en %).

2.3. La perspectiva de gènere com a contingut docent

En el conjunt de plans docents, hi han 16 assignatures que inclouen en diferents mesures continguts que poden ser considerats com a sensibles amb o integradors de la perspectiva de gènere dins el dret. Del conjunt de mòduls oferts pel Grau en Dret, només una assignatura s'implica de manera directa en l'estudi d'aquesta perspectiva de manera exclusiva, es tracta de l'assignatura optativa per a tercer i quart " Políticas y Planes de Igualdad", integrada en el Grau en Relacions Laborals.

Deixant de banda aquesta assignatura, existeixen altres que integren en major o menor mesura bé la perspectiva de gènere o aspectes relacionats amb aquesta. Únicament una assignatura, també optativa, inclou de manera explícita el pensament feminista - si bé aquestes teories s'introdueixen a través de l'obra de dos autors. La resta d'assignatures toquen temàtiques relacionades amb el gènere. La violència domèstica i sexual, l'assetjament i els tribunals de violència de gènere ocupen 3 epígrafs repartits entre dues assignatures. Altres aspectes relacionats amb el gènere i els seu rol en la societat com el concepte de família, matrimoni, avortament o llibertat religiosa són una part fonamental d'algunes assignatures relacionades amb el dret familiar i civil, tot i que el contingut dels plans docents no ens permet qualificar la integració de la perspectiva de gènere en aquests mòduls. Per últim, algunes assignatures relacionades amb el dret econòmic i laboral contenen epígrafs relacionats amb la igualtat d'oportunitats i la discriminació laboral que, suposem, donen pes al rol del gènere en aquestes relacions de poder.

Perspectiva de gènere als plans docents

Gràfic 4 - Classificació del contingut dels plans docents (en %)

2.4. Aspectes a millorar i potencials punts d'intervenció

Més enllà de qualsevol diagnòstic aïllat, aquest informe busca plantejar diversos punts o aspectes del Grau que tenen un marge de millora significatiu, així com posar sobre la taula diferents accions per tal de capgirar l'actual situació. Aquestes accions seran tant de caràcter *correctiu*, adreçades a canviar dràsticament una situació de discriminació evident, com de naturalesa *activa*, és a dir, totes aquelles accions encaminades a compensar la situació de desavantatge en què es troben les dones i accelerar el procés cap a la plena igualtat entre homes i dones.

ASPECTES AMB MARGE DE MILLORA

- *Un major rol pel conjunt d'autores:* Tal i com mostren les dades, les autores es troben clarament infrarepresentades pel conjunt de referències incloses al pla docent. En aquest sentit existeix un marge de millor evident i significatiu, amb impactes negatius per la imatge de la dona com a figura i referent de coneixement. Aquestes dinàmiques provoquen de la mateixa manera sinèrgies negatives, el nombre de referències femenines incloses en els plans docents té un impacte directe sobre el nombre d'autores disponibles als fons bibliogràfic de la universitat, donant peu a una discriminació major en termes absoluts.

- *Extrema desigualtat entre el nombre d'autors i autores en els plans docents:* Els plans docents sense cap tipus de referent femení són la majoria en el conjunt del Grau. No es tracta només d'una qüestió simbòlica. La manca de referències femenines té un impacte directe sobre el coneixement rebut pels i les alumnes pel que fa a la perspectiva de gènere i a la percepció de la igualtat en el conjunt de la universitat.
- *Visibilitat de la desigualtat:* Els estils de citació de la majoria de plans docents encobreixen els fets destacats prèviament a través d'estils de citació inapropiats que no permeten diferenciar entre homes i dones. Aquesta pràctica suposa la consolidació i reproducció d'un mecanisme que oculta la desigualtat entre ambdós sexes i, per tant, contribueix de manera nul·la a la millora del Grau en aquests aspectes, impeding la conscienciació de l'alumnat.
- *Escassetat d'assignatures que incloquin aspectes relacionats amb la perspectiva de gènere:* Tot i que augmentar el nombre d'assignatures amb continguts relacionats amb la perspectiva de gènere és una mesura insuficient, és igualment evident que el nombre de continguts relacionats amb aquesta segueix essent limitat o quasi inexistent.

POTENCIALS PUNTS D'INTERVENCIÓ

- *Model únic de pla docent:* L'estudi dels plans docents ens ha enfrontat a un conjunt divers de documents, estils i continguts. Tot i que la majoria de plans, encara que no tots, segueixen una estructura similar, el nivell de discrecionalitat segueix essent força elevat. Sembla evident que el conjunt d'assignatures impartides pel Grau necessiten un model fixe i prèviament dissenyat de pla d'estudi, que pugui ser omplert de manera senzilla pels diferents professors. D'aquesta manera, es pot establir un criteri conjunt de citació, estructura i continguts que assegurin una representació clara i fidedigna dels continguts de l'assignatura, les seves principals referències, i els autors i autores més destacats.
- *Establiment de criteris de representació activa:* El nombre d'obres publicades per autores es suficientment ampli com per poder garantir l'existència d'un mínim de referències encapçalades per dones o que continguin el seu treball en major mesura que l'actual disseny.
- *Creació d'uns fons d'autores:* Com a mesura per pal·liar la situació del conjunt d'autores en els plans docents, es pot incentivar la creació d'un fons bibliogràfic amb obres sobre la perspectiva de gènere aplicada als diferents departaments o àmbits del Dret. En aquest sentit, universitats com Princeton, Harvard, Duke o Sussex compten amb fons bibliogràfics *online* on es poden consultar obres sobre la perspectiva de gènere en diferents àmbits, incloent el dret. Amb aquesta filosofia, la UPF Igualtat ha començat a elaborar un fons amb continguts sobre gènere relacionats amb la Ciència Política del qual la Facultat de Dret pot beneficiar-se i contribuir-hi.
- *Augment de l'oferta formativa referida a la perspectiva de gènere:* Tal i com van reflectir les enquestes a l'alumnat, la incorporació de tallers o seminaris relacionats amb la perspectiva de gènere i alguns dels principals aspectes associats a aquesta serien valorats positivament pel conjunt d'alumnes, més enllà dels indubtables beneficis que tindrien aquestes activitats sobre el seu coneixement i raonament crític. En aquest sentit, es poden organitzar seminaris més teòrics sobre interpretacions feministes de diverses lleis existents o d'altres més pràctics vinculats a la igualtat o la violència de gènere, aspectes que desperten l'interès dels i les alumnes.
- *Posar fi a les il·les de coneixement sobre el gènere:* L'estudi dels plans docents revela una imatge on els coneixements relacionats amb la perspectiva de gènere són escassos i, a més a més, aïllats de qualsevol marc general que englobi i doni forma a una visió integradora sobre la perspectiva de gènere dins el Dret. Aquest estudi reincidirà de manera exhaustiva en aquest aspecte, la Facultat ha de dur a terme un esforç per establir un pla d'estudis on el gènere, més enllà d'un contingut més, sigui un element transversal al conjunt de continguts, pràctiques docents, activitats quotidianes tant a nivell docent com organitzatiu.

3. Avaluació i opinió per part de l'alumnat

Com a consumidors finals del contingut docent, la veu dels i les alumnes és fonamental per adreçar la qualitat del grau. Tanmateix, polsar la seva opinió en referència al gènere i la seva integració als estudis de dret implica una major dificultat per diversos motius. En primer lloc, cada persona està exposada a les diverses dinàmiques socials de manera diferent, pel que la opinió i percepció sobre els biaixos de gènere pot variar com a resultat d'aquesta subjectivitat. En segon lloc, els i les estudiants poden no percebre determinades actituds o situacions degut a la manca de coneixement sobre aquestes. Seguint l'argument de Berger i Luckman (1966), qualsevol coneixement es construeix socialment, pel que cada aportació ha de ser considerada únicament una perspectiva parcial de la realitat (Harnois, 2013). Així, situacions d'invisibilitat o desigualtat poden convertir-se en quelcom normalitzat en el seu dia a dia. Per últim, en el pla metodològic, la consideració d'aquest tema com un assumpte altament polemitzat pot afectar la dinàmica de qualsevol debat entorn a la seva percepció, causant biaixos pel que fa a l'obtenció de dades analítiques.

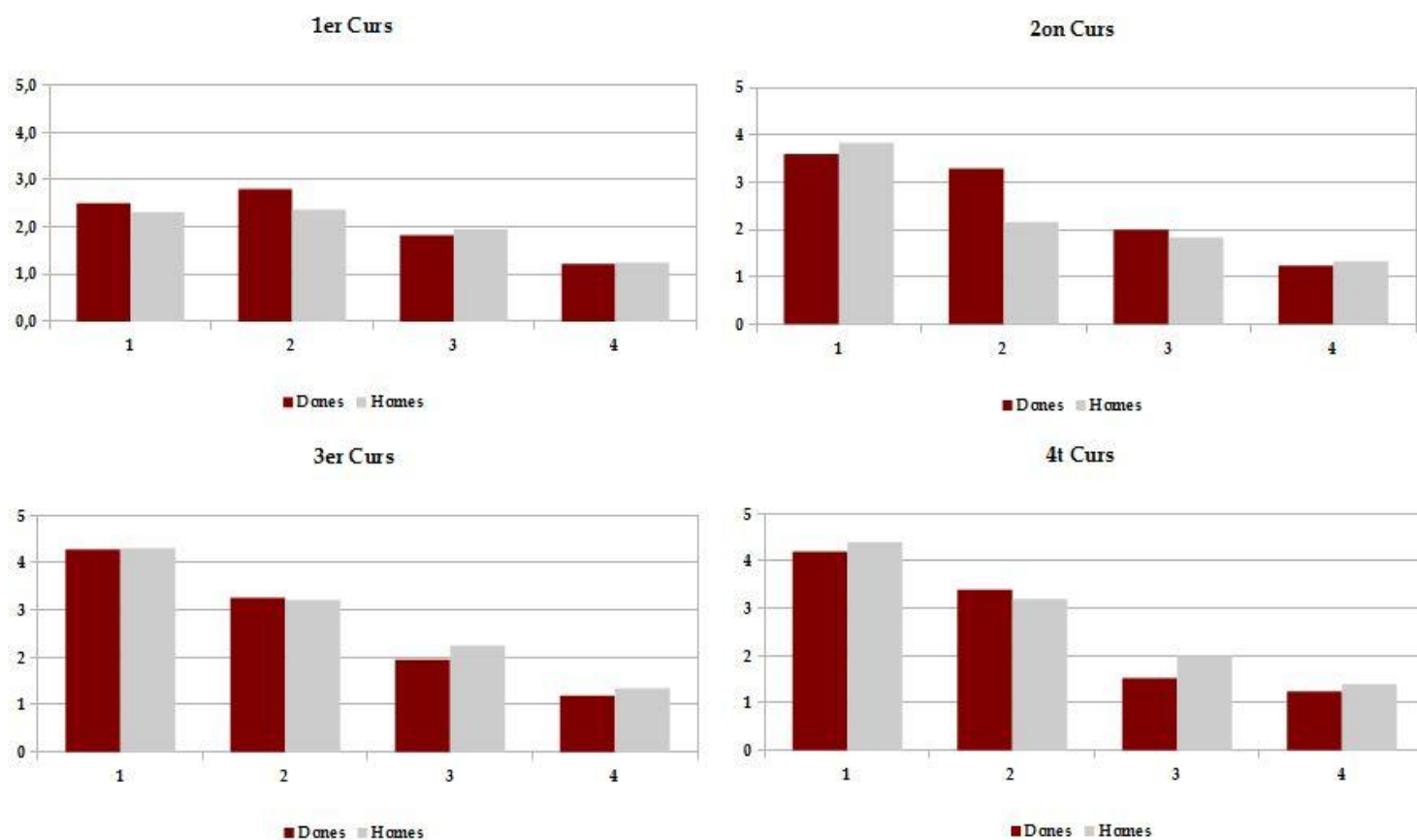
Prenent en consideració aquests aspectes, la primera tècnica emprada per conèixer l'opinió dels estudiants va ser el disseny d'una enquesta de resposta anònima distribuïda a una mostra representativa de tots els cursos del Grau en Dret en el transcurs de les classes magistrals. La distribució i resposta d'enquestes es va realitzar durant l'última part del curs per tal de garantir que els alumnes de primer poguessin disposar d'una opinió formada sobre el seu primer any a la Universitat Pompeu Fabra. De manera aleatòria, es van seleccionar dos classes de cada curs – una de matí i una de tarda – per tal de garantir la màxima representativitat de la mostra i garantir una imatge integradora de l'opinió de l'alumnat. En total, es van enquestar 294 alumnes – 205 dones i 89 homes –, al llarg dels diferents cursos. L'alumnat de primer és el més representat (125 persones), mentre que el de quart és el grup menys representat amb 34 respostes.

Amb l'objectiu d'evitar qualsevol dels aspectes destacats en l'inici d'aquesta secció, l'enquesta es va dissenyar en funció a diversos blocs. En primer lloc, es va testar el nivell dels alumnes en quatre conceptes legals bàsics en relació a la perspectiva de gènere al dret. En segon lloc, es va demanar l'opinió de l'alumnat pel que fa a diferents aspectes relatius al gènere tan a nivell del conjunt de la societat com en el dret. Per últim, es va demanar la seva valoració sobre l'aproximació del grau al gènere i els aspectes relacionats amb aquests².

3.1. Nivell de coneixement de conceptes bàsics

Després d'una breu introducció, l'enquesta individual inclou un set de preguntes amb l'objectiu d'avaluar el coneixement dels alumnes sobre quatre conceptes jurídics bàsics pel que fa a la igualtat, discriminació i la perspectiva de gènere: 1) la inversió de la càrrega de la prova, 2) Discriminació directa i indirecta, 3) Accions afirmatives, i 4) la Convenció sobre l'Eliminació de totes les formes de Discriminació contra la Dona (CEDCM/CEDAW). Els alumnes havien de situar el seu grau de coneixement en una escala de l'1 (Molt poc) al 5 (Molt bo).

2 El model d'enquesta pot ser consultat de manera íntegra a l'Annex 1.

Gràfic 5- Mitjana de les respostes de l'alumnat als diferents apartats de la pregunta 5 (per sexes).

En general, s'observa una tendència positiva pel que fa al coneixement de dos d'aquests conceptes: la inversió de la càrrega de la prova i la discriminació indirecta i indirecta. Pel que fa als dos altres conceptes, els alumnes mostren un desconeixement similar consistent durant els quatre cursos. Pel que fa a la desagregació de respostes, no s'observen diferències significatives entre homes i dones tal i com es pot observar al Gràfic 5.

En definitiva, en línia amb una tendència que creiem s'estén en tots els aspectes d'aquest estudi, sembla evident que tot i que existeixen alguns esforços per incloure determinats elements de la perspectiva de gènere a l'ensenyança del Grau, aquests són insuficients i de poc impacte en el conjunt de l'alumnat.

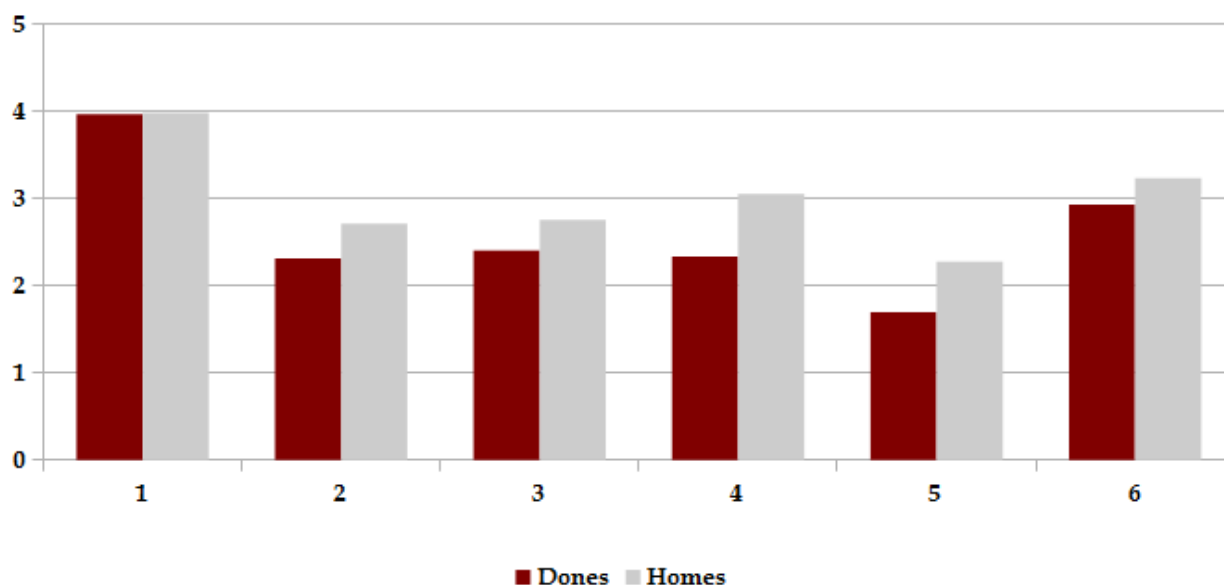
3.2. Percepció de l'alumnat vers el gènere i la situació social

En diferents plans docents, es recull l'adquisició d'una perspectiva crítica amb el dret i la societat com una de les aptituds bàsiques a assolir durant el Grau en Dret. De fet, la introducció d'aquests estudis al web de la UPF destaca "la capacitat de detectar i d'analitzar els conflictes socials i els seus mitjans de composició", "desenvolupar el raonament crític", i "el compromís ètic" com competències a adquirir durant el Grau i elements destacats per seleccionar la Pompeu. Així doncs, cal esperar una visió realista i crítica amb la societat pel que fa al gènere, la igualtat, i la discriminació.

En el segon apart de l'enquesta, els alumnes van ser qüestionats sobre diferents assumptes relacionats amb la situació social, laboral i legal del gènere, així com el rol del Dret pel que fa a tots aquests temes. En una escala de l'1 (Totalment en desacord) al 5 (Totalment d'acord), els alumnes van indicar el seu grau d'acord amb les següents afirmacions: 1) El Dret té un paper fonamental per a l'assoliment de la igualtat de gènere, 2) La posició social i econòmica de les dones i els homes en l'actualitat és igualitària, 3) La igualtat d'accés als permisos de maternitat i paternitat està

garantida, 4) La situació d'homes i dones dins la judicatura és igualitària, 5) La discriminació laboral per raó de gènere és cosa del passat, 6) La legislació aborda efectivament la violència de gènere. La mitjana de les respostes es recullen al Gràfic 6 pel que fa al conjunt de respostes.

Percepció respecte el gènere - Total Grau

Gràfic 6 - Resposta de l'alumnat als diferents apartats de la pregunta 6 (per sexes)

La majoria dels i les alumnes estan d'acord en afirmar que el Dret té un paper fonamental en l'assoliment de la igualtat de gènere. Pel que fa a la resta de preguntes, les dones tendeixen a ser lleugerament més crítiques amb aquestes afirmacions, mostrant-se "En desacord" en la majoria de preguntes. Per la seva part, la majoria d'homes tan sols atorguen un valor mínimament superior a la veracitat de les afirmacions, especialment en aquelles preguntes relacionades amb la igualtat laboral i el tracte a la violència de gènere, mostrant opinions més properes a la neutralitat. En termes comparatius, no s'observen diferències significatives entre els alumnes de primer i quart en cap de les qüestions adreçades en aquest apartat pel que es podria qüestionar el sentit crític adquirit pel estudiants durant els seus estudis, almenys pel que fa al gènere.

3.3. Avaluació de la inclusió de la perspectiva de gènere al Grau

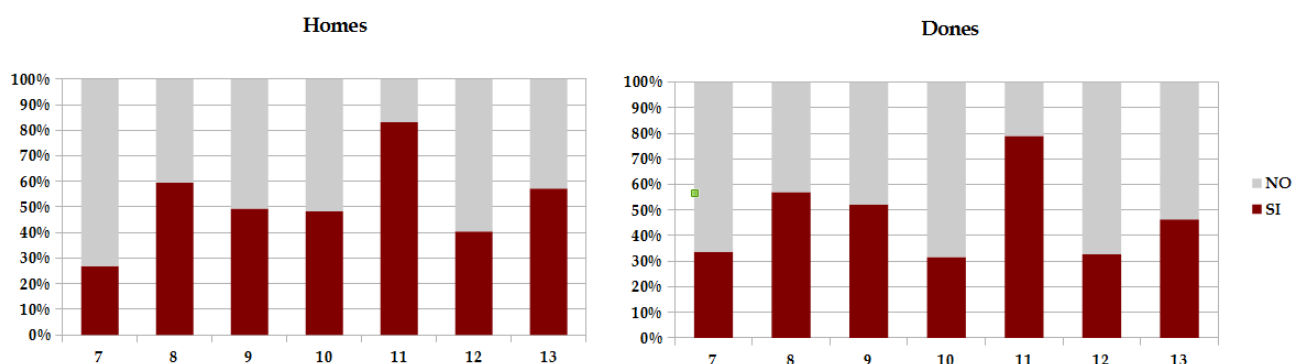
Per tal d'obtenir respostes precises sobre la inclusió de la perspectiva de gènere al Grau en Dret, l'enquesta va introduir en darrer lloc un seguit de qüestions sobre diferents aspectes de la docència, el contingut docent i les dinàmiques desenvolupades durant les classes magistrals i els seminaris per tal d'obtenir una imatge clara sobre l'opinió dels alumnes.

Per adreçar aquesta qüestió, vam introduir al qüestionari una definició sobre la perspectiva de gènere adaptada de l'estudi de Verge i altres (2014) per la Facultat de Ciències Polítiques. Posteriorment, els alumnes van respondre SI o NO a les següents qüestions:

7. Has cursat alguna assignatura amb temes que incorporin directament la perspectiva de gènere durant el grau?
8. Has debatut en algun seminari aspectes relacionats amb el gènere?
9. Has estudiat algun cas relacionat amb aspectes propis de la perspectiva de gènere?
10. Creus que els programes docents inclouen per igual les contribucions d'autors i autores a l'estudi del Dret?
11. Creus que nois i noies participen per igual a les sessions i debats?
12. Creus que el grau ofereix coneixements amplis sobre el gènere i la desigualtat?

13. Creus que tens més coneixements sobre la perspectiva de gènere en l'actualitat que abans de començar el Grau?

El Gràfic 7 recull el conjunt de respostes d'homes i dones pel que a les preguntes abans esmentades.

Gràfic 7 - Resposta d'homes i dones a les preguntes 7-13 (en %)

Com mostra el gràfic, una minoria de l'alumnat (el 27% dels homes i el 34% de les dones) afirma haver cursat una assignatura que incorpori plenament temes relacionats amb la perspectiva de gènere. Pel contrari, entorn al 60% dels alumnes declaren haver participat en un seminari on aquestes qüestions fossin protagonistes en algun debat. En la mateixa línia, la meitat aproximada dels alumnes enquestats han analitzat algun cas relacionat amb aquestes qüestions durant la seva experiència al Grau. El 48% dels homes enquestats creuen que els programes docents inclouen per igual la contribució d'autors i autores, mentre que només el 32% de les dones qüestionades estan d'acord amb aquesta afirmació. En resposta a la pregunta 11, el 83% dels homes i el 79% de les dones consideren que la participació als seminaris es igual entre homes i dones.

Les dues darreres qüestions són centrals per a les conclusions d'aquest estudi: el 60% dels homes i els 67% de les dones enquestades han contestat que el Grau NO ofereix coneixement amplis sobre el gènere i la desigualtat. Per últim, el 57% dels homes creuen que coneixen més sobre la perspectiva de gènere en aquest moment que abans de començar el Grau en Dret, mentre que el 46% de les dones (menys de la meitat de les enquestades) creuen que coneixen més ara que abans sobre aquests assumptes.

3.4. Conclusions de l'enquesta i altres observacions de l'alumnat

Sens dubte, l'últim apartat evidencia d'una manera crítica la manca d'una inclusió transversal de la perspectiva de gènere en el Grau en Dret. Com suggeria la manca de coneixement d'alguns dels conceptes jurídics introduïts durant la primera part de l'enquesta, la percepció dels estudiants sobre la docència i el contingut docent confirma aquest punt.

Aquest argument es reforça després de l'estudi d'alguns dels suggeriments apuntats pels enquestats i enquestades al final del nostre qüestionari. Així, són repetides les propostes per "fer una assignatura que abordi el tema directa i exclusivament", "més seminaris sobre temes de gènere", "sessions informatives sobre la matèria", "debats per tal d'enriquir la nostra formació", "incorporar més autores, professores, casos pràctics i assignatures optatives" o "fer més tasca de sensibilització en relació a les desigualtats de gènere". D'una manera més preocupant, alguns alumnes es referien a l'enquesta com un conjunt de "soflames feministes" o "preguntes innecessàries", mentre es referien a la desigualtat entre homes i dones com quelcom "del passat" o un criteri que "no sembla rellevant", demostrant que qualsevol esforç es poc i que la Universitat encara té molta feina per davant a l'hora de conscienciar i formar a l'alumnat.

3.5. Aspectes a millorar i potencials punts d'intervenció

ASPECTES AMB MARGE DE MILLORA

- *Coneixement sobre conceptes clau relacionats amb la igualtat de sexes i la perspectiva de gènere:* Com es pot observar al primer conjunt de respostes d'aquest apartat, el coneixement dels i les alumnes del Grau sobre determinats conceptes relacionats amb la perspectiva de gènere és escàs i consistent a través dels diversos cursos. En aquest sentit, el coneixement sobre que és una acció positiva (un dels majors instruments per assolir la igualtat entre homes i dones) no sobrepasa la qualificació de "poc concret" en cap cas, mentre que la majoria de l'alumnat del Grau desconeix el màxim tractat internacional sobre la discriminació vers la dona. L'impacte del Grau sobre aquests coneixements, per tant, sembla com a mínim dubtós o inexistent.
- *Esperit crític:* Les qüestions referides a la visió dels i les alumnes sobre la societat mostren valors consistents al llarg dels diversos cursos, pel que segons les dades les opinions de l'alumnat no varien en funció dels anys que romanen a la universitat. Aquesta observació podria qüestionar la capacitat del Grau per imprimir una visió crítica sobre els aspectes referents a la igualtat de sexes i la perspectiva de gènere.
- *Baix nivell d'alumnes cursant assignatures que incorporin la perspectiva de gènere:* La majoria d'alumnes del Grau creu que mai ha fet una assignatura que incorpori temes relacionats amb la perspectiva de gènere. Aquesta dada té dos lectures possibles:
 - En el millor dels casos, el Grau inclou alguns continguts relacionats amb la perspectiva de gènere que la majoria d'alumnes (més del 70% d'homes i dones) són incapaços d'identificar com a tal. En aquest hipotètic cas, el Grau inclouria aquests continguts però no proporcionaria als estudiants els mitjans suficients com per identificar-los correctament.
 - En el pitjor dels casos, els estudiants interpreten correctament el que significa la perspectiva de gènere, pel que únicament el 30% de dones i un 25% dels homes han cursat alguna assignatura que inclogués aquests continguts.

Qualsevol de les dues lectures no sembla positiva pel conjunt del Grau i evidencia un gran marge de millora en aquests sentit.

- *Manca de coneixements amplis sobre el gènere:* El 60% d'homes i vora del 70% de les dones cursant el Grau creuen que aquest no ofereix coneixements amplis sobre el gènere i la desigualtat. Queda clar, doncs, que el grau en que els continguts oferts per la Facultat pot augmentar és molt ampli i significatiu.
- *Incidència de les accions inadequades:* Tal i com es plantejava en la primera secció d'aquest informe, l'ús inapropiat de la citació de fonts bibliogràfiques i la presentació dels plans docents distorsiona la imatge dels continguts oferts pel Grau. Quasi la meitat dels homes enquestats creuen que els programes docents inclouen per igual les contribucions d'homes i dones, una imatge malauradament molt allunyada de la realitat.

POTENCIALS PUNTS D'INTERVENCIÓ

- *Augment de l'oferta formativa:* Les dades ofertes per les enquestes generals junt amb els comentaris recollits al final de les mateixes mostren a l'hora la necessitat i el desig d'augmentar el nombre de continguts relacionats amb la perspectiva de gènere en el Dret, ja sigui mitjançant continguts a les classes magistrals o les classes de seminaris, on sembla que ja tenen una presència més alta. Tot i que reiterem que aquestes mesures són insuficients, no deixen de ser un primer pas per intervenir de manera efectiva davant l'actual situació del Grau.
- *Existència de necessitats que no poden ser desateses* – Segons les impressions recollides a les enquestes, un nombre significatiu d'estudiants es mostra descontent amb el Grau pel que fa a aquests aspectes. El paper que juga la Universitat en general i la Facultat en concret és determinant per sensibilitzar, promoure i educar als estudiants en els valors de la igualtat,

fet que converteix en indispensable la incorporació de la perspectiva de gènere com una corrent principal dins els estudis de Grau. En aquest sentit, a nivell institucional, el compromís de la Facultat s'ha de veure secundat per una planificació i implementació de mesures amb aquest mateix fi.

4. Grups de discussió

Per tal de conèixer en major profunditat les opinions dels i les alumnes del Grau, es van organitzar durant l'últim trimestre del curs 2014-2015 un total de quatre grups de discussió pertanyents a cada un dels cursos que conformen el Grau. Més enllà de les enquestes, els grups de discussió permeten observar com es construeixen els diferents arguments i opinions dels participants en un ambient distès (Kruger, 1991), a l'hora que permet la interacció entre els diferents participants, donant pas a un conjunt d'observacions que suggereixen com s'estructura l'ordre social on conviuen els participants (Watts i Ebbut, 1987). En aquest cas, per tant, els grups de discussió permeten observar el grau de coneixement dels alumnes sobre la perspectiva de gènere, així com la seva percepció respecte aquesta.

Els grups de discussió van ser publicitats a través d'un *mailing* general a l'alumnat que es va reforçar amb una comunicació als i les delegades de cada curs. Donat que els grups de discussió es van realitzar després de la distribució de les enquestes a classe, es va emfatitzar el caràcter general de les discussions, que serviren per avaluar tots els aspectes del Grau, i no només la perspectiva de gènere. Tot i estar programats en horari no lectiu - l'hora del dinar -, i oferir un àpat durant la seva realització, els grups van comptar amb una participació pràcticament nul·la: 3 alumnes de primer i una de quart en total.

Donada l'escassa participació, per tant, resulta impossible extreure cap tipus de resultat rellevant d'aquestes converses. Tanmateix, la manca d'interès dels i les alumnes per aquesta activitat - els participants declaraven que la majoria dels seus companys havien declinat l'oferiment per no considerar-lo prioritari o útil o, simplement, l'havien ignorat - cal ser pres en consideració com una observació en sí mateixa. De nou, la escassa participació reflexa un escàs sentit crític i motivació per participar en elements de millor del Grau i menys quan es tracta d'assumptes relacionats amb la perspectiva de gènere o la igualtat.

Aquesta observació va en línia amb les impressions recollides a la conversa amb els alumnes de primer. Tot i que cal tenir en compte que es tracta d'alumnes de primer any, els entrevistats van mostrar certa sorpresa al adonar-se del motiu del focus group, ja que percebien la Universitat com un espai caracteritzat per la igualtat d'oportunitats. Tanmateix, a mesura que va avançar la discussió i es van plantejar diferents aspectes com la inclusió d'autores a la bibliografia, el llenguatge sexista o la situació social, els alumnes van manifestar en línies generals que no havien prestat atenció a aquests detalls i que, per tant, tenien la sensació de no estar observant la realitat tal i com és.

En el cas de l'alumna de quart, i donada la predisposició de la participant, es va decidir duu a terme una entrevista personal. La seva opinió expressava un contrapunt interessant a l'opinió dels alumnes de primer, ja que identificava factors de desigualtat dins de la Universitat tant respecte al professorat - destacant que, segons el seu parer, les dones ocupaven càrrecs de menys autoritat a la Universitat -, com dins de les dinàmiques de classe, - creu que les noies solen ser més aplicades però els nois acaben gaudint d'un major pes en les intervencions, quelcom que s'arrossega durant els anys degut a que es repeteixen els mateixos grups de seminari al llarg del Grau, perpetuant certs rols dins d'aquests -. En qualsevol cas, l'alumna emfatitzava que l'augment en la seva percepció era quelcom fruit d'un procés personal, on els coneixements obtingut durant el Grau - en els que observa fortes mancances pel que fa a la perspectiva de gènere - tenien poc a veure.

Per últim, ens agradaria destacar dos fets que, tot i poder ser anecdòtics, mereixen la nostra menció d'acord al nostre parer. En primer lloc, durant el focus group amb els alumnes de primer, aquests van esmentar la discriminació per motius d'orientació sexual com quelcom més visible a la Universitat que la discriminació de gènere. Tot i que els alumnes no van anar més enllà, ens sembla un fet a tenir en compte en següents fases o projectes per tal d'evitar qualsevol discriminació dins de l'espai social que constitueix la UPF. En segon lloc, l'alumna de quart va reconèixer, no sense dificultats, haver percebut diferents situacions de tracte diferencial vers algunes noies, que va qualificar com a faltes de respecte desagradables i del tot evitables. Davant aquesta situació, ens sembla urgent i necessari urgir a la conscienciació tant de l'alumnat com del professorat respecte a aquestes accions.

ASPECTES AMB MARGE DE MILLORA

- *Manca de participació i esperit crític* – El recel minoritari, tot i que alarmant, amb el que alguns participants van acollir les enquestes personals dutes a terme en les classes magistrals va ser acompanyat d'una participació residual als grups de discussió. La Facultat no pot concloure que esta incentivant la conscienciació i l'esperit crític de l'alumnat quan posteriorment és incapaç de convocar a més de 5 alumnes per parlar sobre una problemàtica que afecta tant a la Universitat com al conjunt de la societat.
- *Importància de considerar la Universitat com un espai ampli d'interacció social* – Tal i com mostren les reflexions dutes a terme pel grup d'estudiants de primer curs, la Universitat és un espai social on una multiplicitat d'individus i actors institucionals interaccionen diàriament. Donades les seves característiques, els alumnes perceben l'espai universitari com quelcom diferenciat de la societat donat el seu dinamisme, l'existència de debats a tots els nivells, una major capacitat de les seves contraparts etc. Tot i així, s'identifiquen desigualtats que són un reflex de les existents al conjunt de la societat, tals com la discriminació de gènere o sexual.
- *Canals de comunicació entre l'alumnat i les institucions universitàries* – Tant en les enquestes individuals, on els tutors del Grau van rebre una valoració força negativa, com en les opinions recollides pels participants, es destaca la falta d'un interlocutor institucional que reculli les opinions dels alumnes d'una manera directa i continua. Aquesta mancança és torna més flagrant encara en el cas de deficiències o incidents relacionats amb la discriminació de gènere.
- *Crítica als seminaris com a eina de coneixement* – Tots els participants van identificar els seminaris com una gran eina per complementar o expandir els coneixements rebuts a les classes magistrals, a més d'un fet diferencial que atorga valor afegit als graus oferts per la UPF. Tanmateix, els alumnes són altament crítics amb les dinàmiques i l'ús que es dona a aquesta eina educativa en gran part de les assignatures del Grau. Dels seminaris es critica el seu ús indegut, en opinió dels estudiants, i les dinàmiques derivades – amb grups que es repeteixen durant tota la carrera de l'alumnat i que ajuden a establir i consolidar determinats rols dins de cada grup.

POTENCIALS PUNTS D'INTERVENCIÓ

- *Increment de la presència de la Facultat en les activitats relacionades amb la igualtat*: Tota campanya institucional per la igualtat de gènere compta amb dos pre-requisits fonamentals: el compromís institucional i la promoció de la igualtat. Per aquest motiu, una major implicació de la Facultat en les jornades del Dia Internacional de la Dona (8/3) i el Dia Internacional Contra la Violència de Gènere (25/10) seria positiva per tal d'incentivar la participació i conscienciació de l'alumnat entorn aquestes qüestions, així com la projecció d'una imatge de compromís institucional més enllà de les aules.
- *Figures i canals de comunicació* – Tot i la presència d'una agent de gènere a la Universitat i la

presència de UPFIgualtat, manquen a la Facultat de Dret figures pròximes a l'alumnat que serveixin com a interlocutors en casos de discriminació o altres qüestions relacionades. Seria positiu disposar d'algun canal de comunicació directe amb la institució i protocols per tractar aquests assumptes, donat el buit que existeix entre els i les alumnes i els òrgans de la Facultat. De la mateixa manera, cal tenir en compte que la figura del delegat no serveix per determinades suggerències o queixes.

- *Reformulació de seminaris* – Segons l'opinió recollida per l'alumnat, els seminaris disposen d'un gran potencial de millora. Cal ser conscient de la utilitat, potencial i ús que s'ha de donar a aquesta eina pedagògica. Tractar el seminaris com una extensió de les classes magistrals anul·la els seus beneficis. Fora bo que el contingut i dinàmica dels seminaris fossin sotmesos a una revisió per tal de complir els estàndards esperats per l'alumnat. De la mateixa manera, cal prendre en consideració les dinàmiques que es donen en els diversos seminaris per tal d'abordar-les i corregir-les en els casos en que fos necessari.

5. Conclusions

Aquest estudi ha intentat analitzar de la manera més àmplia possible la incorporació de la perspectiva de gènere als estudis de Dret de la UPF. Per tal de fer-ho, s'han abordat diferents eines usades pel professorat com els plans docents, a l'hora que s'ha polsat l'opinió de l'alumnat d'una manera directa per tal de conèixer les seves percepcions i impressions.

Després d'observar els resultats dels diferents procediments, creiem poder afirmar de manera rotunda que **la perspectiva de gènere està present de manera dèbil i inconsistent** en els estudis de dret de la Universitat Pompeu Fabra. La seva presència, per tant, ens sembla inadequada i lluny de qualsevol situació positiva.

La perspectiva de gènere no és avui a la UPF quelcom integrat de manera transversal com una corrent principal en en disseny de programes, sistemes d'avaluació i estructures acadèmiques de la universitat. Els preceptes derivats d'aquesta perspectiva es troben absents en la majoria d'objectius, competències, continguts i matèries incloses en el currículum del Grau. Per aquest motiu, cal posar en dubte la qualitat del producte ofert per la UPF pel que fa a aquests aspectes.

L'existència d'aquesta perspectiva dins els estudis de dret és fonamental tant a nivell legal com a nivell acadèmic i moral. De la seva existència deriva la capacitat de la Universitat de complir amb la normativa vigent, però també de formar juristes amb esperit crític i compromès que disposin d'una imatge clara de la situació del gènere a la nostra societat i el paper del dret respecte aquesta situació tant pel que fa al seu rol com a perpetuador de diverses desigualtats com del seu potencial per capgirar aquesta situació.

De les observacions extretes d'aquest diagnòstic, volem extreure diferents mesures o accions destinades a canviar aquesta situació i encaminades a millorar el Grau en aquest sentit. Per tal de facilitar el seu desenvolupament s'han dividit en diferents etapes o processos. La intenció d'aquesta divisió es separar aquelles mesures de caràcter corrector, que cal adreçar de manera prioritària i urgent, d'aquelles de caire estratègic que caldrà implementar a mig o llarg termini per tal de garantir una qualitat plena del Grau pel que fa al gènere i la igualtat.

Proposta de mesures per millorar la integració de la perspectiva de gènere

Curt termini	Mig termini	Llarg termini
<ul style="list-style-type: none"> • Adaptació dels plans docents al llibre d'estil de la UPF. • Elaboració d'un model únic de pla docent per visualitzar nombre d'autors i autores etc. • Visualització i correcció de la infra-representació d'autores als plans docents • Augment de l'oferta extracurricular: Formació de l'alumnat en assumptes relacionats amb el gènere a través de seminaris específics, tallers, jornades etc. • Identificació d'assignatures amb potencial per incloure continguts específics sobre el gènere i assumptes vinculats • Divulgació de la legislació vigent relacionada amb la perspectiva de gènere a la Universitat, la igualtat de gènere, la violència de gènere etc. • Promoció de la cultura de l'equitat com a valor fonamental de la Facultat • Visualització i sensibilització de la situació del gènere a la Facultat • Estudi sobre assetjament i actituds discriminatòries a alumnat, professorat i PAS • Implicació en les festivitats relacionades amb el gènere, la discriminació i el maltractament 	<ul style="list-style-type: none"> • Accions afirmatives per equiparar el paper i pes de la dona en els estudis de Grau • Creació d'un fons bibliogràfic online amb continguts sobre la perspectiva de gènere dins el dret, el pensament feminista dins el dret i d'altres • Millora dels fons bibliotecari de la UPF • Incorporació de noves assignatures que abordin el gènere i la perspectiva de gènere dins el dret com a eix centrals • Incorporació transversal de la perspectiva de gènere als estudis de dret • Establiment de protocols i canals de comunicació per abordar situacions de discriminació, assetjament etc. • Campanyes de difusió de publicacions, treballs i material docents relacionats amb el gènere • Formació al professorat sobre la perspectiva de gènere i continguts docents disponibles • Avaluació dels seminaris, el seu ús i continguts 	<ul style="list-style-type: none"> • Avaluació i seguiment dels avanços • Definició d'una estratègia cohesionada a nivell Facultat per integrar la perspectiva de gènere • Pla Igualtat específics de la Facultat per abordar la problemàtica a tots els seus nivells (alumnat, professorat, estructures de govern i PAS)

6. Bibliografía

Berger, Peter i Luckmann, Thomas.1966. The Social Construction of Reality: A treatise on the sociology of knowledge. New York, NY: Anchor Books.

De Oliveira, Orlandina de, Marcela Eternod y María de la Paz López. 1999. “Familia y género en el análisis sociodemográfico”, en Brígida García (coord.), Mujer, género y población en México, México, El Colegio de México.

De Vault, Marjerie.1999.Liberating Methods: Feminism and Social Research. Philadelphia: Temple University Press.

Harnois, Catherine.2013. Feminist measures in survey research. Los Angeles, CA: Sage

Krueger, Richard. 1991. El grupo de discusión. Guía práctica para la investigación aplicada. Madrid, Pirámide.

Lorber, Judith.1994. Paradoxes of Gender. New Haven, CT:Yale University Press.

Menendez, Maria Isabel, y Alejandra German.2012. Aplicación práctica de la perspectiva de género al proceso de enseñanza y aprendizaje del derecho. En Área de Innovación Educativa (Ed.), II Xornada de Innovación Educativa (pp.225-238). Vigo: Universidad de Vigo.

Rojas, Clara. 2005. Voces que silencian, Silencios que Enuncias. Nóesis. En Nueva Época. Revista de Ciencias Sociales y Humanidades, UACJ, 28.

Sevilla, Julia. 2005. Igualdad en democracia es paridad. La reforma de las leyes electorales. Artículo 14, una perspectiva de género: Boletín de información y análisis jurídico, 20: 4-15

Verge, Tània i d'altres. 2014. La perspectiva de genere en la docència. Grau en Ciències Polítiques i de l'Administració. Facultat CPIS

Watts , Mike i Ebbutt, Dave. 1987. More than the sum of the parts: research methods in group interviewing, British Educational Research Journal, 13 (1), 25-34.